

*Аалиева Ш.К.,
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин
гуманитардык-педагогикалык багыттагы мугалимдерди максат-
туу даярдоо факультетинин деканы, философия илимдеринин кан-
дидаты, доцент*

Интеллигенттин кыргыз пассионаризмин изилдөөгө болгон аракети

Макалада **пассионардуулук** тарыхка терең из калтырган каалагандай ишмердүүлүк менен иш-аракеттин негизинде жататкандыгы жана бул фазада урунаарга тоо, урушаарга жоо таппаган **пассионарийлер** кандайдыр бир аймактарды басып алуу, бир нерсени таргып алуу, же колониялаштыруу сыяктуу сыртка багытталган иш-аракеттерге жумшаары, Кытайдан Европага чейинки эбегейсиз зор аймакты ээлөө менен **кыргыздар** пассионарийлер катары ири империяларды талкалап, алардын ордуна тарыхка “**Улуу Кыргыз дөөлөтү**” деген аталыштагы өз мамлекетин кургандыгы жана “**Манас**” эпосундагы саптар кыргыз пассионаризминин болгондугун күбөлөөрү айтылат.

«Кыргыз кыргыз болгону, кыргыз атка конгону», - деп башталат көп санжыралар. **Кыргыздар** - көз каранды эмес Кыргыз Республикасынын антропологиялык жана тилдик өзгөчөлүтөргө ээ түпкүлүктүү калкы. Байыркы мезгилдерден бери Борбордук Азиянын тарыхында Теңир-Тоону мекендеген кыргыздар **саясий тарыхта** татыктуу орунду ээлеп келе жаткандыгын жазма булактар менен этнографиялык изилдөөлөр күбөлөп келет.

Илимий адабиятта *этностун саясий эволюциясын* **пассионардуулук** (латынчадан *passio* – шыктануу, дилгирленүү, кумардануу, ышкыбоздук) деп аталган **ашыкча буркан-шаркандуу энергия** аркылуу түшүндүрүү аракеттери орус ойчулу, тарыхчы *Л. Н. Гумилевго* (1912-1992) таандык. *Л. Н. Гумилевдун* пикиринде **пассионардуулук тарыхка** терең из калтырган каалагандай *ишмердүүлүк менен иш-аракеттин негизинде* жатат. Бул фазада *урунаарга тоо, урушаарга жоо таппаган пассионарийлер* кандайдыр бир аймактарды басып алуу, бир нерсени тартып алуу, же колониялаштыруу сыяктуу сыртка багытталган иш-аракеттерге жумшайт. Айтсак, **француздар** менен **немистердин** ашыкча энергиясын сыртка коротуунун **классикалык мисалдары** болуп алардын **алгачкы Кресттүү жортуулдарын** атоого болот. Ал эми “Манас” эпосунда пассионардуулуктун сурөттөлүшү төмөнкөдөй:

Урунаарга тоо тапшай,
Урушаарга жоо тапшай,
Тиштээрине таш тапшай,
Кесээрине баш тапшай,
Сары конуш бел тапшай,
Сайыша турган эр тапшай [4. 65-б.].

Кыргыздардын этностук, социалдык өнүгүүсү, материалдык, руханий маданиятынын калыптанышы көчмөндүк менен тыгыз байланыштуу. **Кыргыздар** Борбор Азиянын байыркы көчмөндөрү менен бирдикте көчмөн цивилизациясын түзгөн элдерден. «Манас» эпосунда «Бири кетти **Кырымга** (Крымга), бири кетти **Урумга** (Римге)» [5. 315-б.] деп айтылгандай, Батышка кеткен **көчмөн түрк тектүү элдер** христианчылыкты кабыл алуу менен заманбап европалык элдердин этникалык курамына жуурулуп, Чыгышта калганы ислам динине өтүп, азиялык элдерге айлануу менен ар кандай мейкиндик жана убакыт ченемдеринде алар ар түрдүүчө аталышта кездешишет [Караңыз: 2; 1. 28-35-б.]. Ошондой аталыштардын бири болуп «**кыргыз**» этноними саналат. Айта кетчү нерсе, манасчы Мамбет Чокмор уулунун айтуусунда Манастын чоң атасы Ногой хандын энеси Ханбүбү – **Урум хандын** (римдик хандын (!?) – авт.) кызы делет [Караңыз: 5. 315-б.]. Демек, «кыргыз» этноними тарых барактарында алгачкы жолу кездешкен түрк тектүү этноним катары Кыргызстандын **тарых илими** менен **кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхы**, б.а. **кыргыздардын политгенези** үчүн гана эмес, кыргыздардын өзүнүн ким экенин, кайдан келгенин, кайда бара жатканын, кыскартып айтканда, өзүнүн **онтогенезин**, же «**автобиографиясы**» менен «**автопортерин**» түзүүсү жана билүүсү үчүн эбегейсиз зор мааниге ээ.

Миңдеген жылдар бою Кытайдан Европага чейинки эбегейсиз зор аймакты ээлөө менен **кыргыздар пассионарийлер** катары *ири империяларды* талкалап, алардын ордуна тарыхка “**Улуу Кыргыз дөөлөтү**” деген аталыштагы өз мамлекетин куруп, мурдагы элдер менен аралашуу аркылуу *жаңы этносторду* түзүп, *Евразиянын кең аймактарына кыргыз изи* калганын калк оозунда сакталып калган төмөнкү саптар күбөлөйт:

Ашуу барбы, тоо барбы,
Кыргыз басып өтпөгөн.
Кайың барбы, тал барбы
Кыргыз балта чаппаган.
Кокту барбы, сай барбы,

Кыргыз сөөгү жатпаган [3. 33-34-б.]

VI кылымдагы кытай жылнаамасы **кыргыздар орун-очок алган жер катары Эне-Сай (Енисей) дарыясынын орто агымындагы Миң-Өзөн (Минусин) аймагын** атайт. VI кылымда эне-сайлык кыргыздар бүтүндөй **Миң-Өзөн (Минусин) аймагын** ээлеп, өз мамлекетин түзүшөт. Буга чейин аталган аймакта жашаган жергиликтүү калктын айрымдары кыргыздардын курамына кирсе, айрымдары чет жакадагы тоолуу, тайга жерлерине сүрүлүп салынган. Тайгада жашаган жергиликтүү уруулар кыргыздарга букаралыкка өтүп, аларга **аң терилери, мускус** (кийиктен алынган жыпар зат) жана **аңчылыктын башка өндүрмөлөрү** түрүндө **салык** төлөп турган. Алардын салыктарын кыргыздар **кыштым**

деп аташкан. Ошондон тарта Эне-Сай кыргыздардын экинчи тарыхый мекени болуп калганын бүгүнкү Шибердин (Сибирдин) топонимикасы далилдеп турат [1. 28-35-б.]:

КЫРГЫЗ ТО- ПОНИМИКАСЫ	ОРУСЧА ТРАН- СКРИПЦИЯСЫ	ОРУСЧА МААНИСИ
Шибер	Сибирь	Луга, влажная трава
А) Миң-Өзөн; Б) Миң-Суу	Минусинск	А) Долина тысячи рек; Б) Тысяч источников
Эне-Сай	Енисей	Мать река
Бай-Көл	Байкал	Богатое озеро
Кызыл-Жар	Красноярск	Красный утёс
Сары-Ат	Саратов	Рыжий мерин (лошадь)
Ор	Орск	Яма, ловушка
Алты-Ай	Алтай	Шесть месяцев
Жакут	Якутск	Бриллиант, алмаз
Тоң	Томск	Мерзлота
Тондурма	Тундра	Вечная мерзлота, мерзлая земля
Коргон	Курган	Крепость
Дөбө	Тува, Тыва	Холм
А) Түмөн; Б) Төмөн	Тюмень	А) Десять тысяч; Б) Низменная земля
Көмүр	Кемеровск	Уголь
Ала-Аска	Аляска	Пестрая скала
Чокчо	Чукча	Человек маленького роста
Кыдыр дарагы	Кедр	Священное дерево

Улуу Кыргыз дөөлөтү кулагандан кийин көчмөн кыргыздар мамлекеттүүлүгү гана эмес, тарыхка «орхон-енисей жазуулары» деген аталыш менен кирген жазуусунан да айрылып калып, XX кылымдын башына чейин болгон маалыматты муундан муунга, жалпы жонунан, оозеки формада берип келген. Ошол себептен, бабаларыбыз курган империялык мамлекеттин пассионаризмдин иликтөөнүн башкы булагы катары классикалык маанайдагы илимий адабияттан сырткары, Ч. Айтматов тарабынан «кыргыз элинин энциклопедиясы» катары бааланган «Манас» эпосуна кайрылууну ылайык таптык.

Колдонулган адабияттар:

1. Аалиева Г. К. Улуттук мүнөз жана коомдогу саясий жаңжалдар: тарыхый тажрыйба жана бүгүнкү күндүн стереотиптери // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – Бишкек, 2011. - № 8.
2. Бычков А. Грозные воины половецких степей. – М.: Изд-во АСТ, 2010.
3. Кебекова Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. – Бишкек: «Турар», 2009.
4. Манас. С. Орозбаковдун варианты боюнча. – Т. 2.
5. Манас. Энциклопедия. – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. – Т. 2. 315-бет